

R.C. Van Caenegem

Ordericus Vitalis (1075-1142?) en het graafschap Vlaanderen.

De *Historia ecclesiastica* van Ordericus Vitalis is één van de omvangrijkste en belangrijkste kronieken van de hele Middeleeuwen. Ze bekleedt dan ook een waardevolle plaats in het bekende genre van de kerkgeschiedenissen, naast Eusebius, Sulpicius Severus en Paulus Orosius¹. Ordericus was een monnik van de Normandische abdij van St.-Evroul. Hij was geboren in 1075 en begon te schrijven rond 1100. Zijn kroniek bereikt het jaar 1142. De mediëvisten beschikken thans over een voortreffelijke uitgave van de oorspronkelijke Latijnse tekst met een synoptische Engelse vertaling en zeer nuttige annotatie en indices, waaronder een kostbare *Index verborum*².

Ogenschijnlijk schreef Ordericus een christelijke wereldgeschiedenis vanaf de bijbelse tijd. De vroegste delen zijn dan ook een compilatie geput uit oudere bronnen. Vanaf 1070 echter betreft het verhaal Ordericus' eigen tijd en wordt het een oorspronkelijke bron. Hoewel hij oog heeft voor de hele westerse wereld en o.m. voor de rol van het pausdom en de kruistochten, gaat zijn belangstelling toch essentieel uit naar de daden van de grote feodale geslachten van zijn eigen land. Zijn kroniek had dus de *Historia Ecclesiastica Gentis Normannorum* kunnen heten of de *Gesta Dei per Normannos*.

Toch vond ik het interessant na te gaan wat Ordericus heeft geschreven over het graafschap Vlaanderen, zijn naaste geboorte. Uit een aandachtige lectuur van zijn kroniek wordt vlug duidelijk dat

1 R.C. VAN CAENEGEM (ed.), m.m.v. L. JOCQUÉ, *Introduction aux sources de l'histoire médiévale* (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis), Turnhout, 1997, p. 37-39.

2 M. CHIBNALL (ed.), *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, 6 dl., Oxford 1969-1980. De *Index verborum* staat in vol. I, p. 246-386. De onlangs op zeer hoge leeftijd overleden Marjorie Chibnall was Fellow van Clare Hall in Cambridge.

de monnik van St.-Evroul weinig aandacht schonk aan dit rijke en machtige vorstendom, waar niemand minder dan zijn eigen koningin Mathilde vandaan was gekomen. Slechts twee dramatische gebeurtenissen, te Kassel in 1071 en te Brugge in 1127 (waarop ik uitvoerig zal terugkomen) vormen hierop een uitzondering.

Ik vond het teleurstellend dat Ordericus niets weet te melden over het belang van het graafschap, diens rol in de Franse en Europese politiek, de gebreken en hoedanigheden van de Vlamingen, de sterkte van hun ridderleger en hun kerkelijk leven. Hij heeft geen oog voor de opkomende steden, zoals Gent, Brugge, Ieper, Rijsel en St.-Omaars en hun jaarmarkten en handelsvloot. Het is typisch dat wanneer Gent vermeld wordt, dit gebeurt waar Ordericus vertelt dat de monniken van de Normandische abdij van St.-Wandrille, bevreesd voor de Noormannen, met de relieken van hun heiligen gevlucht zijn naar de Gentse St.-Pietersabdij, “waar, zo zegt hij, ze tot op de huidige dag hooggeschat en vereerd worden door de Vlamingen” (vol. III, p. 305).³ Blijkbaar was het gezichtsveld van de monnik beperkt tot de geestelijkheid en de ridderschap, met uitsluiting van de andere maatschappelijke lagen.

Over het illustere geslacht der graven van Vlaanderen, teruggaand tot de Karolingische tijd, weet hij erg weinig te vertellen. Wel besteedt hij kort aandacht aan Boudewijn V. Hij was de vader van koningin Mathilde en was, na de dood van koning Robert van Frankrijk, regent en voogd geworden van diens jonge zoon koning Filips I (*cum regno ad tutandum commendavit . . . Huiusmodi tutela. . .*) (vol. II, p. 88) en met Adela, dochter van de Franse koning Robert gehuwd⁴.

De Vlaamse graaf Arnulf de Grote verschijnt in de *Historia Ecclesiastica* omdat zijn naam verbonden was met één van de

3 Zie R.C. VAN CAENEGEM, ‘The Sources of Flemish History in the Liber Floridus’, in: L. MILIS et al. (eds.), R.C. VAN CAENEGEM, *Law, History, the Low Countries and Europe*, Londen en Rio Grande, 1994, p. 82-87. De relieken werden eerst in veiligheid gebracht na 853/54, ze bereikten Chartres in 885/86 en vandaar Boulogne, om in 944 door toedoen van graaf Arnulf in Gent aan te belanden.

4 Opvallend is dat Ordericus Boudewijn V niet *comes* maar *dux* noemt.

donkerste bladzijden van de Normandische geschiedenis. Hij was in een scherp conflict gewikkeld met de hertog van Normandië, Willem met het Lange Zwaard, over Ponthieu en Montreuil, op de grens tussen de twee vorstendommen. De Normandiër werd, onder voorwendsel van vredesbesprekingen, in de val gelokt door de Vlaamse graaf en op 17 december 942 te Picquigny (Somme) 'op listige wijze' vermoord (vol. II, p. 80).

Ik heb reeds Ordericus' belangstelling gesignaleerd voor de kruistochten. Het zal de lezer dan ook niet verbazen dat de Vlaamse graaf die zijn grootste bewondering wegdroeg Robrecht II van Jeruzalem was, één van de hoofden van de eerste kruistocht (1096-1100). Ordericus beschrijft zijn rol bij het beleg van Nicea, in de slag van Dorylaeum, de strijd om Antiochië, de belegering van Tripoli en de verovering van Jeruzalem. Als interessant detail vermeldt hij dat de Vlaamse graaf bij de belegering van deze stad zijn tent had opgesteld naast die van zijn naamgenoot, de hertog van Normandië. Verder lezen we bij Ordericus dat graaf Robrecht op zijn terugreis door de Byzantijnse keizer Alexius I Comnenus met geschenken werd overladen (vol. V, p. 277).

Het eerste Vlaamse drama dat Ordericus uitvoerig beschrijft is, zoals gezegd, de slag van Kassel van 1071, waar Robrecht de Fries zijn neef, de legitieme graaf Arnulf III, versloeg. De feiten zijn bekend. In 1070 is graaf Boudewijn VI overleden en werd hij opgevolgd, volgens zijn eigen wens, door zijn zoon, de vijftienjarige Arnulf III. Daarop ondernam diens "boze oom", Robrecht de Fries, broeder van de overleden Boudewijn VI, een krijgstoct om de jonge vorst te ontronen en zelf over Vlaanderen te heersen. Op 22 februari 1071 werd te Kassel slag geleverd tussen de Fries en zijn aanhangers enerzijds en Arnulf, diens aanhangers en diens leenheer, koning Filips I van Frankrijk, anderzijds. De overwinning van de usurpator was volledig, de jonge graaf verloor het leven en Filips I sloeg op de vlucht⁵. Ordericus brengt het verhaal van de

5 Voor de historische context zie F.L. GANSHOF, *Vlaanderen onder de eerste Graven*, Antwerpen, 1944, p. 40-45. Voor een gedetailleerd verhaal van de slag van Kassel,

slag en beschrijft hoe de ridders van de Fries er in slaagden onverhoeds hun tegenstanders te overvallen (vol. II, p. 280-84).

Vanwaar deze opvallende belangstelling van de monnik van St.-Evroul voor dit Vlaamse drama? Het ligt natuurlijk aan de *Norman connection*. Inderdaad, een van de *dramatis personae* was de koning van Frankrijk, leenheer van hertog Willem van Normandië. Op staatkundig vlak speelde de Franse heerser geen rol van enige betekenis in het Normandische vorstendom en had hij slechts effectieve macht binnen zijn *domaine direct* rond Parijs en Orléans. Doch op het feodale vlak was zijn leenheerschap wel betekenisvol en werden zijn feodale rechten ten volle erkend door zijn Normandische vazal. Hoewel Willem als koning van Engeland veel rijker en machtiger was dan zijn Franse leenheer, was hij – als echte feodale figuur – zich wel bewust van zijn feodale plicht om zijn leenheer bij te staan in tijd van nood. Hij stuurde dan ook een contingent van tien ridders naar Kassel, aangevoerd door William fitzOsbern, de stadhouder van de Veroveraar in Normandië. Dat dit geen symbolisch of theatraal gebaar was, maar bedoeld als een effectieve inzet bleek toen William fitzOsbern in de slag van Kassel sneuvelde.

In diezelfde Normandische context kan men de gevoelvolle *pasus* lezen waar Ordericus de diepe droefheid beschrijft van de Vlaamse Mathilde toen ze vernam dat haar jonge neef Arnulf te Kassel was gesneuvelde. Ze treurde om “de wreedheid van haar broer die de ondergang had veroorzaakt van een beminde neef en vele vrienden”. Hieraan voegt de Normandische monnik eerder onverwacht de bedenking aan toe: “zo slaat de almachtige God de stervelingen ... brengt de trotse lieden ten val en toont duidelijk dat Hij vanuit de hemel de hele wereld beheerst” (vol. II, p. 284).

Aan het slot van dit hoofdstuk is nog een woord over een verkeerde informatie in Ordericus' werk op zijn plaats. Hij schrijft

zie C. VERLINDEN, *Robert Ier le Frison. Comte de Flandre. Etude d'histoire politique*, Antwerpen, 1935 (Univ. Gent. Werken ... Faculteit Letteren, 72), p. 57-70.

nl. dat Robrecht de Fries de oudste zoon was van Boudewijn VI en dus diens legitieme erfopvolger, terwijl de Fries in werkelijkheid een broer en helemaal geen zoon was van de in 1070 overleden graaf. Het is natuurlijk mogelijk dat Ordericus zich gewoon vergist heeft⁶, maar dit lijkt me onwaarschijnlijk, want we staan hier niet voor een obscuur detail, maar voor de erfopvolging aan het hoofd van een groot vorstendom. Wat is het alternatief? Dat Ordericus zonder meer opzettelijk een onwaarheid de wereld inzond lijkt even onwaarschijnlijk, want waartoe zou dit hebben gediend? Een derde mogelijkheid is dat Ordericus de slag van Kassel heeft gezien als een gerechtelijk tweegevecht tussen twee pretendenten, waarbij *justo judicio Dei* de overwinning was gegaan naar wie de *justa causa* aan zijn kant had. Dit moest betekenen dat Robrecht de Fries als oudste zoon van de overleden graaf de legitieme opvolger was. Dit soort van aanvoelen mag ons bizar lijken, maar het kadert in de middeleeuwse visie van de alwetende God die het menselijk bestaan leidt. Marjorie Chibnall heeft het probleem gezien en er op gewezen dat Ordericus zeer veel belang hechtte aan het feodale erfrecht, zodat Robrecht, wiens *justa causa* triomfeerde, een ten onrechte onterfde oudste zoon werd⁷. Het lijkt me inderdaad aannemelijk dat Ordericus zichzelf had overtuigd dat de overwinnaar van Kassel als oudste zoon van Boudewijn VI verdiende de legitieme graaf te worden.

Het tweede Vlaamse drama waaraan de Normandische monnik aandacht besteedt speelde zich af in de "beroerlijke" jaren 1127-28, na de moord op graaf Karel de Goede. De reden van Ordericus' interesse ligt voor de hand, want één van de hoofdspelers was de Normandische ridder Willem Clito. Hij was de zoon van de legitieme hertog van Normandië, Robert Curthose, die na de rampzalige slag van Tinchebrai in 1106 door zijn eigen broer, koning Hendrik I van Engeland, van zijn hertogdom was beroofd en voor de rest van zijn dagen gevangen gehouden in een Engelse burcht.

6 C. VERLINDEN, *Robert Ier*, p. 57, n. 3 en M. CHIBNALL (ed.), *The Ecclesiastical History*, vol. II, p. 281, n. 5 wijzen op vergissingen van de Normandische monnik.

7 Ordericus "assumed that (Robrecht de Fries) must have been a disinherited oldest son" (vol. II, p. XXXVII).

Zijn zoon was, volgens Ordericus, een “schitterende jongeman, knap, stoutmoedig en eerlijk” (*adolescens praeclarus, pulcher, audax et probus*) (vol. VI, p. 368). Hij zong op wraak op zijn “boze oom” en droomde ervan zijn vader te bevrijden. Hij was de natuurlijke leider van zijn landgenoten die loyaal waren gebleven aan hertog Robert, maar deze oppositie kon vooralsnog op weinig succes bogen. Hierin kwam onverwacht verandering toen de kinderloze graaf Karel de Goede op 2 maart 1127 te Brugge werd vermoord en Willem Clito één van de vele pretendentes was voor de opvolging. Vlug werd duidelijk dat hij de beste kans maakte, want hij was een kleinzoon van de Vlaamse gravendochter Mathilde (gehuwd met Willem de Veroveraar) en een achterneef van Robrecht de Fries. Hij had in zijn jeugd veel contact gehad met Vlaanderen en werd gesteund door koning Lodewijk VI van Frankrijk, de leenheer van het graafschap. Binnen de kortste keren werd de jonge Normandiër dan ook als de legitieme opvolger van Karel de Goede erkend door de Vlaamse baronnen en stedelingen, die hem leenhulde brachten.

Hier volgt thans het Normandisch gekleurd - en zelfs verkleurd - relaas van Ordericus (vol. VI, pp. 368-76). In het begin van maart 1127⁸ werd graaf Karel van Vlaanderen te Brugge, terwijl hij geknield de mis hoorde, vermoord door Burchard⁹ en 32 andere ridders. Ordericus noemt Borsiard en de zijnen *ferales homicidas* (beestachtige moordenaars) en *diros carnifices* (wrede slachters). De nieuwe graaf, zo gaat Ordericus verder, die het vorstendom krachtens erfrecht uit de hand van de koning had ontvangen, zag het als zijn eerste plicht de “verraders van graaf Karel” te vervolgen en zonder genade te bestraffen: ongeveer 111 werden terechtgesteld. Hun verbitterde verwanten complotteerden om de graaf ten val te brengen. Twee van deze samenzweerders, aldus steeds Ordericus, Iwein van Gent en Daniel van Dendermonde, richt-

8 Ordericus vergist zich van datum waar hij schrijft “1 maart” i.p.v. 2 maart.

9 Diens naam verschijnt in de bronnen meestal als *Borsiardus*, maar ook *Bordsiardus* en *Burchardus* komen voor. Waar Ordericus de bijnaam *de Insula* vandaan haalt is onduidelijk, tenzij het feit dat hij te Rijsel werd terechtgesteld hier een rol heeft gespeeld (Galbert, cap. 80).

ten zich listig tot Diederik van de Elzas, een zoon van Gertrudis, dochter van Robrecht de Fries, wezen hem op zijn erfrecht, overhaalden hem om zich als tegenkandidaat op te stellen tegen Willem Clito en verzekerden hem van hun steun. Vlaanderen was nu in twee kampen verdeeld, die elkaar heftig bestreden tot de tragische ontknoping in juli 1128, toen de jonge Normandiër bij het beleg van Aalst “al te roekeloos volgens zijn eigen omgeving” in de hand gewond werd door een speerpunt en vijf dagen later aan de gevolgen van gangreen overleed. Hij werd begraven in de St.-Bertijnsabdij: Ordericus heeft de tekst van het grafschrift gekopieerd. Diederik van de Elzas werd binnen de kortste keren door de Vlamingen en de omliggende vorsten als nieuwe graaf erkend.

Bij deze Ordericaanse versie horen enkele woorden van commentaar. Dat Diederik van de Elzas zich pas laattijdig en op aandringen van de “vrienden en magen” van de moordenaars van graaf Karel kandidaat heeft gesteld voor het graafschap beantwoordt niet aan de werkelijkheid. We weten immers uit Galbert van Brugge (cap. 47) dat reeds op 20 maart 1127 een bode van Diederik te Brugge aankwam met een brief waarin hij zijn rechten op de erfopvolging (*jure cognationis*) liet gelden¹⁰. Dat hij in zijn ambitie gesteund werd door de Erembalden klopt al evenmin, want zijn aanhang vond hij in de steden, wier rechten en voorrechten door Willem Clito waren miskend, zoals welsprekend geargumenteed door Iwein van Aalst in zijn ophefmakende rede tijdens een volksofstand te Gent op 16 februari 1128¹¹. De grote steden waren ook bekommerd om hun handelsbetrekkingen met Engeland: een Vlaams-Engelse oorlog om Clito's droom te verwezenlijken was wel het laatste wat ze wensten en ze voelden zich veiliger met een graaf Diederik, die geen Engelse avonturen op het oog had.

10 Van Galbert hebben we nu twee moderne uitgaven: H. PIRENNE (ed.), *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891, p. 76 en J. RIDER (ed.), *Galbertus notarius brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum* (Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis XXXI), Turnhout, 1994, p. 98.

11 ‘The Ghent Revolt of February 1128’, in: R.C. VAN CAENEGEM, *Law, History*, p. 107-112.

Het is ook bevreemdend dat Ordericus geen enkel begrip toont voor de oorzaken van de samenzwering tegen graaf Karel. Wat bracht die ridders ertoe hun eigen landsheer te vermoorden en wat was het motief van hun mentor, Bertulf, de kanselier van Vlaanderen en proost van een belangrijk kapittel van kanunniken, om zijn eigen werkgever te verraden? Deze eminente geestelijke wordt door Ordericus niet eens met naam vernoemd. Dat Ordericus zich deze vragen niet stelt wijst op een gebrekkige duiding. Voor de sociale achtergrond van de aanslag van 2 maart 1127 heeft hij geen oog – de daders zijn zonder meer een troep redeloze moordenaars – en evenmin voor de economische belangen van de grote steden. Indien Ordericus op de hoogte was van de onvrije afkomst van de samenzweerders, zou dat een aanvullende reden zijn geweest voor zijn afschuw, want zoals Marjorie Chibnall constateert, hij toont een bijzondere afkeer voor “*social climbers raised from the dust*” (vol. I, p. 41). Het is verder ook opvallend dat Ordericus niet speculeert over de bredere politieke aspecten van Willem Clito’s leiderschap. Dat hij ooit hertog van Normandië zou worden waardoor een personele unie zou ontstaan tussen Vlaanderen en Normandië en een einde zou komen aan een lange reeks Vlaams-Normandische conflicten vermeldt hij niet. De kroniekschrijver spreekt evenmin van een mogelijke invasie van Engeland, de bevrijding van hertog Robert en zijn restauratie aan het hoofd van zijn hertogdom en zelfs zijn troonsbestijging in Engeland en de vorming, op langere termijn, van een personele unie tussen Engeland, Normandië en Vlaanderen: deze grootse perspectieven hebben zijn verbeelding onberoerd gelaten. De verklaring voor dit alles ligt wellicht in Ordericus’ al te exclusieve fascinering voor Clito – zijn grote held – en diens hoop en tragisch einde.

Als een soort spin-off van de Clito-saga besteedt onze monnik ook aandacht aan de lotgevallen van Willem van Ieper, door Dr. Warlop beschreven als de “bastaard van het grafelijk huis van Vlaanderen, een zwervend ridder van condottiereformaat, die al tijdens zijn leven een bijna legendarische figuur was geworden”¹².

12 E. WARLOP, ‘Willem van Ieper een Vlaams condottiere’, in: *Verslagen en Mededelingen van de Leiegouw*, 6 (1963), p. 107.

Hij was de onwettige zoon van Filips van Lo, zelf een zoon van Robrecht de Fries, en werd gedurende enkele weken na de moord op graaf Karel als een kanshebbende pretendent voor de erfopvolging beschouwd, maar ook verdacht van sympathie voor de Erembalden-clan. Hij werd vlug overvleugeld door de kandidaat van koning Lodewijk VI, Willem Clito.

Zijn latere avonturen zijn hier verder niet relevant, maar het loont wel de moeite na te gaan wat onze kroniekschrijver over hem vertelt. Volgens zijn versie (vol. VI, p. 370) zou Willem van Ieper, zodra hij het nieuws van de moord op graaf Karel had vernomen, de burch van Brugge hebben belegerd en de moordenaars vastgehouden tot de komst van de koning van Frankrijk. Deze voorstelling klopt niet met de feiten, want Willem van Ieper heeft de kat uit de boom gekeken en het is Gervaa van Praet die de aanval op de Erembalden heeft ingezet. Verder weet Ordericus, steeds tuk op Normandische ingrediënten, te vertellen (vol. VI, p. 374) dat de Ieperse bastaard, als een tegenstander van Willem Clito, gevangengezet werd in de burch van Trie, in de Vexin, onder de hoede van Amaury van Montfort. De moderne kritiek weet niet goed wat te maken van dit verhaal. Marjorie Chibnall merkt droogjes op dat *“there is nothing to suggest that he was ever in the hands of Amaury of Montfort”* (VI, p. 374, n. 3) en Ernest Warlop, die ook melding maakt van deze passus, schrijft dat Ordericus *“feitelijk van heel de zaak weinig afwist”*¹³. In dezelfde context kan ook het verhaal worden vermeld van de drie burchten van Ieper (vol. VI, p. 374) met Marjorie Chibnall’s commentaar dat *“Orderic’s story is pure romance, and cannot be connected with any known historical episode”* (*ibid.*, n. 3). Hier is de *Historia Ecclesiastica* ernstig ontspoord: *quandoque dormitat et bonus Ordericus!*

Bij de aanvang van mijn onderzoek heb ik de vraag gesteld wat de Normandische kroniekschrijver wist en begreep van zijn buurland. Na het korte overzicht van de vorige bladzijden kan ze als volgt worden beantwoord. Ordericus had zeker geen opvallende

13 E. WARLOP, ‘Willem van Ieper’, p. 184, n. 94.

belangstelling voor Vlaanderen. Het graafschap komt, zoals we hebben gezien, ter sprake wanneer hij de figuur belicht van enkele graven en in het bijzonder van Robrecht van Jeruzalem, de kruisvaarder die tot Ordericus' verbeelding sprak. Verder heeft hij uitvoerige aandacht besteed aan twee dramatische keerpunten in de Vlaamse geschiedenis, waar de *Norman connection* een belangrijk element was, maar zelfs hier slaat hij de bal herhaaldelijk mis of beweegt hij zich in het rijk der fantasie.

Aan het graafschap als machtig en rijk vorstendom, het karakter van zijn bevolking, de economische opgang en sociale emancipatie van de grote steden of zelfs aan de Vlaamse abdijen en bisdommen verspilt hij geen woorden. Ons antwoord is dus, zoals eerder gezegd, enigszins teleurstellend, maar wegens het belang en de woonplaats van Ordericus verdiende de vraag m.i. toch gesteld te worden en ze heeft toch tot een kleine oefening in historische kritiek geleid.